

В.В. Курдюков,
аспірант
(Академія адвокатури України)
(Науковий керівник професор В.Г. Гончаренко)

Обов'язкове призначення судово-психологічної експертизи

Ключові слова: права людини, встановлення істини, доказування, спеціальні знання, експерт, обов'язкова експертиза, фізіологічний афект.

Зміни, що постійно відбуваються в світовій економіці та соціальній сфері, зокрема в Україні, обумовлюють швидку розробку якісно нових ідей та концепцій створення нового й удосконалення існуючого нормативного забезпечення регулювання суспільних відносин [2, 20]. На теренах нашої країни, як в країні нової демократії, проблеми розробки та вдосконалення законодавства вже постали особливо гостро. Отримавши право вибору напряму руху, прямуючи шляхом демократизації нашого життя із встановленням державності, посилюючи заходи щодо захисту прав та свобод громадян [6, 6], ми маємо добру нагоду йти дорогою якісного вирішення цих проблем, та в першу чергу в сфері кримінально-процесуального права.

Безумовно, важливим є напрям вдосконалення засобів встановлення істини в кримінальному судочинстві, який повинен знайти свій вираз, спираючись на максимально міцний науковий фундамент. Цілком зрозуміло, що задля забезпечення всіх, які ми гарантували людині, прав та свобод, задля максимальної охорони цих свобод, необхідно дуже ретельно вивчити все, що може допомогти поставити під сумнів **винуватість** людини. Лише застосування нових наукових даних, які нам дарує науково-технічний прогрес, ми можемо уберегти людину від тих нормативних замахів, які постійно набувають ознак, суперечливих до головної ідеї права.

Тому, підіймаючи питання про наукове забезпечення правосуддя, напевно, на першому місці буде стояти система нормативних приписів і криміналістичних рекомендацій щодо ефективного використання в процесі доказування у кримінальних справах **спеціальних знань**, такого роду знань, які виходять за межі звичних, побутових знань, які одержані в результаті фахової освіти та/або практичної діяльності в будь-якій галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, які використовуються визначеними законом учасниками процесу в межах наданих кожному з них повноважень для вирішення за певною процедурою процесуальних завдань [3, 22]. Відповідно, головною формою застосування спеціальних знань в судочинстві є судова експертиза. Стаття 1 Закону України "Про судову експертизу" говорить, що судова експертиза — це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, під час досудового та судового слідства.

Серед відкриття нових і в розвиненні вже існуючих видів судових експертиз, на нашу думку, провідне місце повинно надаватись судово-психологічній експертизі. Сучасна психологічна наука має в своєму арсеналі численні як експериментально-теоретичні, так і конкретні методи дослідження, які вже можуть і повинні бути використані у розсліду-

ванні кримінальних справ. Розуміння завдань та функцій судово-психологічної експертизи на будь-якому етапі її розвитку, визначалося змістом законодавства, в умовах якого вона здійснювалася, методологічними принципами правової науки. У Росії перша відома спроба проведення судово-психологічної експертизи відноситься до часів дореволюційних, а саме до 1883 р. В той час відомим активістом ідеї застосування психологічних знань був Л.В. Владимиров, головними твердженнями якого були ідеї проводити експертизу кожного обвинуваченого, якому може бути призначено покарання, пов'язане із позбавленням волі [1, 3]. Однак на той час Л.В. Владимиров не відмежував психологію від психіатрії, що в подальшому призводило до думки про обмеженість застосування таких ідей на практиці. До того ж часу відносяться й інші спроби проведення наукової судово-психологічної експертизи у кримінальних справах [8, 5].

Сьогодні, на жаль, зберігається серед багатьох юристів помилкове уявлення чи, скоріше, замала обізнаність про судово-психологічну експертизу. Можливо, ця точка зору сформувалась у відповідь на тенденції, які були в ті часи, коли експерти-психологи виходили за межі своєї компетенції, коли вони поєднували питання правового характеру із питаннями психологічними, намагаючись вирішувати питання вірогідності показань допитуваних осіб та ще більше — вирішувати питання про вину та мотив. Ясно, що такі питання відносяться до орбіти, яка повністю охоплюється слідством чи судом [5, 222]. Пізніше, Всесоюзним інститутом з вивчення причин і розробки заходів попередження злочинності було визнано такі тенденції помилковими і неприпустимими, тим самим започаткувавши етап розвитку судово-психологічної експертизи в новому напрямі.

Вже в 70-х роках вважалося, що для всебічного розслідування і судового розгляду кримінальних справ, включаючи вивчення і аналіз психологічних механізмів поведінки людей, зокрема ступеня усвідомленості у вчинених діях, але у тих випадках, коли психологічні питання не можуть бути вирішені на основі професійного і життєвого досвіду юристів, необхідно проведення

судово-психологічної експертизи. Прагнення повернути психологів до участі у кримінальному процесі як експертів можна пояснити принаймні двома обставинами: по-перше, переломом, що намітився в той час в розвитку психології, все більш помітним перетворенням її з інтроспективної області знань в експериментальну науку; по-друге, бажанням багатьох прогресивних юристів поставити кримінальний процес на рівень новітніх наукових досягнень [4, 75].

Цілком резонно вважати, що у кримінальному судочинстві, на будь-якій стадії, центром уваги є людина з її правами та свободами. А індивідуально-психологічні особливості людини вже неодмінно створюють зацікавленість з боку їх визначення, адже несуть той арсенал інформації, який може бути використаний під час судочинства. З огляду на це, найголовнішим для вивчення є площина питань про здатність певних суб'єктів кримінального процесу правильно сприймати явища дійсності і давати про них свідчення. І це важливо, адже ці свідчення використовуються як джерела доказів. Відштовхуючись від загальновідомого про те, що психічна діяльність людини є відображенням об'єктивної дійсності, варто підкреслити, що така здатність сприймати явища дійсності і давати про них свідчення, виражається в безпосередньому або опосередкованому відтворенні тих або інших фактів, збереженні і переробці сприйнятої або отриманої логічним шляхом інформації, репродукції збереженої інформації. Звісно, цей процес залежить від умов сприйняття і від сукупності індивідуальних особливостей людини, тобто від низки об'єктивних і суб'єктивних факторів: умов, в яких відбувалося сприйняття, впливу стійких особливостей і тимчасового стану органів чуття особи, яка дає свідчення, віку такої особи, емоційного напруження у момент сприйняття, життєвого досвіду, професії, навичок, розумового розвитку та ін. Наука підтверджує, що деякі особливості пізнавальної діяльності людей можуть мати психопатологічну природу.

Мимовіль постає думка, яка підштовхує нас, як юристів, до низки запитань. Зокрема, якщо певна людина дає слідству доказову

інформацію у вигляді показань за наявності у неї саме такої патології, то чи не будуть ці показання такими, що вводять в оману? І взагалі, яким чином слідство (звісно, яке повинно спиратись на постулат, що будь-яка доказова інформація потребує прискіпливо критичної оцінки) без допомоги компетентних фахівців, без залучення спеціальних знань, без проведеного експертного дослідження може встановити цей більш, ніж вирішальний факт? А може таке експертне дослідження треба призначати кожному, показання якого використовуються у процесі як доказ?

Інша фундаментальна перепона, яка одразу ж виникає перед нами при обговоренні цього питання — це проблема призначення психологічної експертизи свідкам та потерпілим. Слід визнати безперечно правильною норму статті 79 КПК РРФСР, у якій сказано, що експертиза призначається обов'язково в тих випадках, коли необхідно з'ясувати психічний чи фізичний стан свідка або потерпілого, якщо існують сумніви у адекватності сприйняття ними обставин, що мають значення для справи, та давати щодо них показання. Відомо, що ці особи під час розслідування злочину відіграють велику роль [13, 28]. На прикладах практики минулих літ ми можемо переконатися, що експертно-психологічне дослідження потерпілих та свідків завжди позитивно відображалось на всьому слідстві, адже були ситуації, коли таке дослідження повертало хід всієї справи в інше русло. На превеликий жаль, сьогоденний український законодавець проігнорував цю норму.

Правда, слід зазначити, що судово-психологічна експертиза стала витребуваною, коли це стосується провадження у справах неповнолітніх. В ч. 3 ст. 433 КПК України зазначено, що в необхідних випадках для встановлення стану загального розвитку неповнолітнього, рівня його розумової відсталості та з'ясування, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою міг керувати ними, повинна бути проведена експертиза спеціалістами в галузі дитячої і юнацької психології (психолог, педагог) або зазначені питання можуть бути поставлені на вирішення експерта-психіатра. Фактично тут мова йде про обов'язковість судово-психологічної

експертизи неповнолітніх, бо встановлення у даного суб'єкта відхилення від нормального для його віку рівня інтелектуального розвитку може істотно вплинути на загальне вирішення справи. До того ж мова може йти і про тих, хто за документами є повнолітньою особою, але наявності ознак розумової відсталості вистачає для експертного аналізу психічних особливостей особи, щодо якої здійснюється кримінальне переслідування. Тут виникає принципова для кримінального судочинства проблема — біологічного і інтелектуального віку людини. КПК України потребує введення нової норми, яка регулювала б відносини у цій ситуації. Повинно бути встановлено, що в разі розбіжності біологічного і інтелектуального віку на основі даних, отриманих через проведену судово-психологічну експертизу, питання про кримінальну відповідальність повинно вирішуватись саме з урахуванням розвитку людини, а не її календарного віку.

Значною проблемою в кримінальному судочинстві є встановлення факту фізіологічного афекту, тобто стану, за якого інтенсивна емоція протягом короткого проміжку часу стає домінуючою, значно знижуючи здатність людини усвідомлювати свої дії та керувати ними, коли майже повністю втрачається функція самоконтролю, звужується до мінімуму механізм керування [11, 390]. Протягом декількох десятиліть питання про те, чи знаходився обвинувачений в стані “сильного душевного хвилювання”, вирішувалося юристами самостійно, без допомоги фахівців, що не ґрунтується на наукових положеннях, є розпливчатим і ніяк не може підмінити поняття фізіологічного афекту. Поняття “сильне душевне хвилювання” суперечить принципу науковості, не відображає зміст позначеного явища і ставить під сумнів прийняття судових рішень, адже будь-яка людина постійно відчуває різні душевні хвилювання — “від слабких до сильних” [9, 112].

Фізіологічний афект, як емоційний стан, характеризується раптовістю виникнення, великою силою і короткочасністю, вивчається психологією, бо не виходить за межі здорової психіки. Історично визначення “фізіологічний” було введено, щоб підкреслити відмінність простого, нормального афекту від

патологічного, довести, що його фізіологічну основу складають природні для здорової людини нейро-динамічні процеси [10, 36]. Причини, що викликають стан фізіологічного афекту у людини різноманітні. По-перше, це обставини, загрозові фізичному існуванню людини, пов'язані з його цілком нормальними біологічними інстинктами і потребами, наприклад, пряма або непряма загроза життю. По-друге, афект може бути викликаний вчинками тих, хто оточує, їх висловами, соціальними оцінками, що глибоко зачіпають людину, травмують її свідомість, зневажають особистість, а можливо насильством, знущанням або тяжкою образою з боку потерпілої особи. Справедливо підкреслюється в юридичній літературі, що ситуація (зокрема, ситуація насильства або образи з боку потерпілої особи) повинна існувати реально, а не в уяві суб'єкта. Однак одна і та ж ситуація може відбиватися в свідомості суб'єкта по-різному, залежно від особливостей його особистості, психічного стану. Тому сила і глибина афектного спалаху не є пропорційними об'єктивній силі подразника (образи, насильства, спроби його здійснення). Цим пояснюється парадоксальність і неадекватність деяких афектних реакцій. У дослідженнях багатьох психологів звертається увага на те, що афект виникає вже в ситуації, що безумовно склалася, і служить для суб'єкта своєрідною формою виходу з неї. До речі, наявність конфлікту є обов'язковою, але обмеженою умовою для виникнення афекту. Зовсім інша умова — комплекс стійких індивідуально-психологічних особливостей особи і тимчасовий стан суб'єкта, що потрапив в конфліктну ситуацію. Обставини, що викликають афект у однієї людини, можуть бути байдужі іншій. Звісно, що фізіологічний афект має специфічну динаміку, що відрізняє його від інших емоційних станів, про що багаторазово підкреслювалося в психологічній літературі. За визначенням С.Л. Рубінштейна, афекти — “це стрімко і бурхливо протікаючі емоційні процеси вибухового характеру” [12, 419]. Хоча афект завжди виникає подібно до спалаху, було б помилкою вважати, що він обов'язково настає завжди при першій же дії тих подразників, що можуть викликати афектне відношення. Афектний вибух може

виникнути в результаті повторення ситуацій, що викликають афектне відношення, адже вони ведуть до акумуляції переживань, які можуть надалі викликати цей афектний вибух.

З погляду інтересів слідчої і судової практики, найбільш важливим є питання про вплив афекту на свідомість і діяльність людини. Добре відомі психологам і юристам факти свідчать про те, що в стані афекту люди часто здійснюють вчинки, протилежні відповідним вимогам ситуації та їх власним інтересам. Подібні явища пояснюються змінами в структурі свідомості, що відбуваються в стані афекту, які відкидають вбік той перебіг функцій, який забезпечує нормальне життя людини та її особистості. Разом з цим, в стані афекту спостерігається так зване звуження свідомості. Воно характеризується тим, що людина усвідомлює відносно вузьке коло явищ, тільки найближчі цілі, безпосередньо пов'язані в даний момент з переживаннями, що і призводить до зниження рівня свідомої вольової регуляції поведінки. Питання про те, які індивідуально-психологічні особливості призводять до афектів, можуть бути встановлені лише професійними психологами-експертами.

Важливо у цьому сенсі додати і про вплив стресових станів на діяльність людини, який може виражатися в результаті нервово-психічної напруги, де відбувається інтенсифікація діяльності, підвищення її ефективності, або, навпаки, спостерігається порушення її нормальної течії аж до повного зупинення. Форма впливу напруженості залежить як від кількості і якості подразників, що впливають на людину, так і від її індивідуально-психологічних особливостей. Вплив однієї і тієї ж стресової ситуації на різних людей може приводити до діаметрально протилежних результатів. Найбільш типовою зміною психічної діяльності людини, що знаходиться в негативному стресовому стані, є втрата гнучкості та пластичності поведінки. Відбуваються помилки в сприйнятті об'єктивної реальності, зменшується об'єм уваги, утворюються провали в пам'яті, порушується оцінка тимчасових інтервалів, з'являється важкість в осмисленні і розумінні ситуації в цілому. Тривалий і сильний стресовий стан може при-

звести до нервово-емоційного зриву. Іншими словами, завершенням стресового стану та його розрядкою іноді може виявитися фізіологічний афект. Тут також інтерес являють факти, які свідчать про те, що в стресовому стані стає важкою оцінка сили загрозливого чинника. Є підстави вважати, що експертно-психологічні дослідження впливу стресових станів на поведінку людини, її здатність керувати своїми діями, можуть знайти потреби у багатьох категоріях кримінальних справ.

Отже, ми підійшли до найголовнішого моменту, який, з нашої точки зору, є одним із ключових у кримінальному судочинстві — проблеми **обов'язкового** призначення судово-психологічної експертизи. Статтею 76 КПК України встановлено чіткий перелік випадків обов'язкового призначення експертиз, який не підлягає поширювальному тлумаченню. В ст. 433 КПК України, яка встановлює предмет доказування у справах про злочини неповнолітніх, міститься ще один випадок обов'язкового призначення експертизи. Як видно з цих випадків обов'язкових експертиз, вони призначаються, коли питання стосуються людини та її **життєдіяльності**, для чого законодавець передбачає необхідність залучення спеціалістів у галузі медицини або психіатрії. Визнавши, що фактично єдиним об'єктом обов'язкових експертних досліджень є людина, законодавець визначив, що такі дослідження повинні проводитись лише в зазначених ним випадках. Між тим, за межею цього принципового законодавчого припису залишилась сфера психічних станів і діяльності людини, не обтяженої душевними захворюваннями, коли виникають сумніви у

нормальності розвитку, адекватності дій та їх самооцінки, здатності передбачати наслідки своїх вчинків.

Тому ми вважаємо, що законодавство потребує наступних новел. По-перше, слід виділити єдиний критерій обов'язкового призначення експертизи — людина та її життєдіяльність. По-друге, на підставі цього критерію, доцільно доповнити ст. 76 КПК України необхідністю проведення обов'язкової судово-психологічної експертизи у наступних випадках, коли:

а) виникають обґрунтовані сумніви у можливості людини (в тому числі і неповнолітнього) повністю усвідомлювати значення своїх дій, керувати ними та передбачати наслідки таких дій;

б) є підстави вважати, що людина за своїм психічним розвитком не досягла рівня віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, хоча її біологічний вік передбачає таку можливість;

в) характер дій людини та її стан після їх вчинення свідчать про наявність у неї фізіологічного афекту.

Напевно, єдиним доречним висновком з наших міркувань буде виділення ідеї, зміст якої полягає в тому, що суспільство повинно зрозуміти, якщо у разі появи людини на лаві підсудних людини, відносно якої, як рівної серед рівних, правосуддям може бути прийнято певне рішення, обов'язково повинні враховуватись всі її особливості, в тому числі, перш за все, особливості її психіки у будь-яких її проявах, що врешті-решт буде головною запорукою дійсно справедливого правосуддя.

Список літератури:

1. *Владимирів Л.В.* Психологическое исследование в уголовном суде. — М., 1901.
2. *Гончаренко В.Г.* Концептуальні питання правової реформи в Україні // Вісник Академії адвокатури України. — 2006. — Вип. 5.
3. *Гончаренко В.Г., Курдюков В.В., Легких К.В.* Спеціальні знання: генезис, предмет, рівні, форми використання в доказуванні // Вісник Академії адвокатури України. — 2007. — Число 2(9).
4. *Гончаренко В. И.* Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве. — К.: Вища школа, 1980.
5. Експертизи у судовій практиці / За ред. В.Г. Гончаренка. — К.: Юрінком Інтер, 2004.
6. Закон України “Про судоустрій” // Відомості Верховної Ради України, № 27. — 2002. — Ст. 2.

7. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. — 1996, № 30. — Ст. 1, 3.
8. *Коченов М.М.* Судебно-психологическая экспертиза. — М., 1977.
9. *Курдюков В.В.* Деякі питання обов'язкового призначення експертизи в кримінальному процесі України // Вісник Академії адвокатури України. — 2007. — Число 1(8).
10. *Леонтьев А.Н.* Потребности, мотивы и эмоции. — М., 1971.
11. *Морозова Г.В.* Судебная психиатрия. — М., 1965.
12. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии. — М., 1940.
13. Уголовно-процесуальный кодекс РСФСР. — М.: Юрид. лит., 1973 — Ст. 78.

РЕЗЮМЕ

В статье дается обоснование обязательного назначения судебно-психологической экспертизы, в частности для решения вопросов об установлении физиологического аффекта; возможности человека правильно воспринимать обстоятельства, имеющие значения для дела и давать о них правильные показания; об установлении факта несоответствия биологического и интеллектуального возраста. Приводятся доводы по введению обязательной экспертизы для таких участников процесса как свидетель и потерпевший.

SUMMARY

The article presents substantiation for prescription of mandatory legal psychological expertise, particularly for diagnosis of physiological affect, capacity of a person for correct perception of circumstances meaningful for case and capacity to give correct evidence about them; for diagnosis of discrepancy between biological and intellectual age. It also produces reasons for introduction of mandatory expertise for such trial participants as witness and complainant.

*Рекомендовано кафедрою кримінального процесу
та криміналістики*

Подано 13.11.07